

Katona Csaba

Toposzok béklyójában: a levéltáros alakja regényekben és filmekben*

„Más a levéltáros igazsága – és más a regényíróé.
Más a levéltári dokumentumok valósága – és más a regényé.
A különbségtétel nem kritikai érzék dolga (legyen csekély vagy nem csekély).”¹

A Csillagok háborúja filmeposz-sorozatnak ha nem is a leglátványosabb, de a levéltáros szakma iránt érdeklődő nézők számára kétségtelenül emlékezetes jelente az, amikor A klónok támadása² című részben a pallérozott tudású Jedi lovag, Obi-Wan Kenobi a Kamino nevezetű bolygóról szeretne bővebb információkhoz jutni, és ennek érdekében a Jedi Templom Archívuma felé irányozza határozott lépéseit. Itt azonban fájdalmas csalódás éri. Tájékozott Jedi lévén tisztában van ugyan vele, hogy a bolygó valahol a Rishi-ködön túl található, ennek dacára nem jár sikerrel. Amikor segítségért fordul az archívum avatott vezetőjéhez, Jocasta Nu Jedi lovaghoz, ő azonnal a segítségére siet, de hiába, a keresés így sem hozza meg a várt eredményt. Obi-Wan megütközik ezen, majd felveti azt a lehetőséget, hogy talán az archívum hiányos. Jocasta Nu azonban láthatóan képtelen számot vetni ezzel a lehetőséggel és ellenkező álláspontot képviselve határozottan jelenti ki, hogy amiről nincs adat az archívumban, az nem is létezik.

A történetből aztán idővel kiderül, hogy a Sith Nagyúrrá átvedlett egykori Palpatine szenátor tanítványává szegődött Dooku gróf, alias Darth Tyranus volt az, aki valami módon hozzáférve az archívumhoz, galád és megengedhetetlen módon törölte a Kamino adatait, ily módon gátolva meg Obi-Wan információszerzési törekvéseit. Túl azon, hogy ezzel megszegte a levéltár alapvető előírásait és korlátozta Obi-Wan Kenobit állampolgári jogai érvényesítésében, számunkra ez a mozzanat igazán másért érdekes.

Nevezetesen azért, mert kétségkívül eklatáns példája a levéltárakkal kapcsolatos egyik közismert nagy toposznak, amely szerint ott valakik eltűntetik, elégetik, meg-

* A tanulmányban felhasznált számos, de többnyire egy-egy említés során előforduló irodalmi művekre, filmekre való hivatkozást minden esetben lábjegyzetben tesszük meg, s csak a szakirodalmi hivatkozások teljes bibliográfiai adatai kerülnek a tanulmány végére. Utóbbiakra a jegyzetekben a Levéltári Szemle hivatkozási szabályzata szerinti rövidített formában hivatkozunk.

¹ <https://www.vaol.hu/hetvege/avagy-az-elbeszeles-kulonos-hitelessege-1212290/> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

² Attack of the Clones, 2002

semmisítik, elrejtik az igazán fontos iratokat, forrásokat, adatokat. Az elkövetők vagy titkos behatolók, akik az éj leple alatt fáklyával törnek utat maguknak a raktárak sötét és fenyegető mélyén, vagy rosszabb esetben maguk a levéltárosok. Ez utóbbiak igazi feladata pedig ráadásul valójában épp ez, nem pedig a kutatók tisztességes kiszolgálása. Mintha csak a 19. század jeles államférfija, az Egyesült Királyság többszörös miniszterelnöke, Benjamin Disraeli (1804–1881) mondása kapna ilyenén módon, a múltira vonatkozó iratok kontrolljával, sajátos megerősítést: „A múlt hatalmunk egyik eleme.”³

Amikor a fent idézett film ezen részletét láttam, kaján mosollyal nyugtáztam, hogy mennyire archetipikusnak mondható az archívum és a levéltáros ábrázolása. Ezen az sem változtatott, hogy a filmpozs egy másik részében, Az utolsó Jedi-ben⁴ a lángra lobbanó régi, titkos Jedi-szövegek láttán kétségbeeső Luke Skywalkernek a sokat látott Yoda mester cinikusan csak annyit vet oda: olvastad őket valaha?

Egy másik film megtekintése viszont már arra készítetett, hogy több időt szenteljek a fent vázolt témának. Ez az alkotás nem más volt, mint a magyar mozikban A nemzet aranya címen futó mű.⁵ Ennek központi eleme az, hogy a Nicolas Cage által mély átéléssel alakított Benjamin Franklin Gate történész, kriptográfus és kincsvadász arra a következtetésre jut, hogy egy bizonyos elrejtett kincs hollétéről kizárólag a Függetlenségi Nyilatkozat eredeti példányán elrejtett titkos információkból lehet tájékozódni. A Benjamin Franklin név nyilván kötelez, így Gate, akibe szorult etika, az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltárába⁶, a NARA-ba siet, hogy figyelmeztesse a levéltárosokat, vele ellentétben gátlástalan kincsvadászok el akarják rabolni a Függetlenségi Nyilatkozatot. Sajnálatos módon azonban nemhogy a levéltár képviselője, de még az FBI sem hisz neki. Így Gate lelkiismeretével tusakodva arra kényszerül, hogy ellopja a pótolhatatlan dokumentumot, hiszen csak így óvhatja meg az azt megkaparintani akaró gazemberektől. Nem vesznek el e helyt annak részletes ecsetelésében, hogy a film cselekménye szerint a Függetlenségi Nyilatkozat „természetesen” valóban láthatatlan tintával írt titkos információk hordozója. Sokkal inkább arra fordítanék figyelmet, ami a fenti, lássuk be, közhelyszerű elemeken kívül túlmutat, miszerint titkos információk vannak a levéltárban, bűnözők ólálkodnak körülötte, minden megváltozik, ha napvilágra kerül és az FBI képtelen arra, hogy az érdemi információkat megkülönböztesse a fontos nemzetbiztonsági hírektől.

Ez pedig nem más, mint a filmbeli levéltáros személye. Míg az előbb idézett film, A klónok támadása archívum-vezetője (aki egyébként könyvtáros a film szerint), Jocasta Nu szintén sztereotip figurának mondható, hiszen magabiztos, láthatóan a szakmáját hivatásként űző, idősebb, elegáns nőként jelenik meg, addig A nemzet aranya levéltárosa, Abigail Chase viszont egészen más karakter. A szakmához való

³ „The past is one of the elements of our power.” Rogers, 2002: 65.

⁴ The Last Jedi, 2017

⁵ Eredetileg: National Treasure, 2004

⁶ National Archives and Records Administration

viszonya, elhivatottsága neki is megkérdőjelezhetetlen, ám a hasonlóságok itt véget is érnek. Induljunk ki abból, hogy Chase levéltárost Diane Krüger színésznő személyesíti meg, akiről sokat elárul, hogy a *Trója*⁷ című filmben Szép Heléna szerepét osztották rá, nem is érdemtelenül. A doktori címmel rendelkező Abigail legfeljebb harmincéves lehet (induljunk ki abból, hogy a film forgatása idején az 1976-ban született Krüger 28 éves volt), és amellet, hogy általános szakmai elismerés övezi, a ránézésre 90–60–90-es alakján kifejezetten jól mutat a láthatóan nem feltétlen konfekció, fekete estélyi ruha (amelyet nyilván minden levéltáros megengedhet magának).

A Jocasta Nu és Abigail Chase közötti, minden szempontból látványosan kidomborodó különbség készített arra végleg, hogy több figyelmet fordítsak a levéltáros figurájának megjelenésére a filmekben és az irodalomban (s nem arra az esetre gondolok, amikor az orosházi libamájkonzervnek a Magyar Országos Levéltár főépületében forgatott reklámjában a csalódott királylány helyett libamájkonzervet akar a váratlanul felbukkanó hős lovag).⁸

Ez az ötlet nem egyedi, akad példa hasonló szándékra az élet más területén is. Aligha véletlen, hogy 2015. szeptember 17-én a Budapesti Szerzetesi Gyűjteményi Nap keretében Regényes szerzetesek címmel került sor tudományos konferenciára, amelynek előadói azt vizsgálták, hogy a szerzetesrendek hogyan jelennek meg, elsősorban a 19. és 20. századi magyar szépirodalomban.⁹

Én is már korábban kacérkodtam a gondolattal, hogy némi időt és energiát fordítsak erre a nem szokványos témára. Erre ösztönzött részben az, hogy érdeklődéssel olvastam még kezdő levéltárosként, az 1980-as évek derekán a Levéltári Szemle hasábjain folyó levéltáros–történész vita írásait,¹⁰ amely kétségbevonhatatlan jele volt annak, hogy a szakma keresi és értelmezni kívánja saját identitását. Ugyancsak emellett szólt a jóval később megjelenő, „*Vedd ezeket az iratokat...*” című, a levéltáros identitás kérdését ugyancsak feszegető kötet, amelyben például nagyra becsült kollégám, E. Kovács Péter vallott ekképp: „Az egyetem alatt reveláció erejével hatott rám Ember Győző alapvető munkája, a Levéltári terminológiai lexikon¹¹. Ez az a munka, amelyben a szerző oly szellemesen és könnyeden összegezte a levéltárosi lét essenciáját. Abban a szerencsében részesültem, hogy még személyesen hallgathattam a mester előadásait, így a mai napig a vérembe ívódottak szellemes okfejtései a füllel olvasható és a szájjal írható iratokról.”¹² Végül a témaválasztás mellett szólt az is, hogy kiderült, az angolszász világban létezik olyan levéltári szakirodalom, amely

⁷ Troy, 2004

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=iQEiGnTXpCs> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

⁹ <http://leveltar.jezsuita.hu/?p=241> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

¹⁰ Buzási, 1986; Erdmann, 1986; Kanyar, 1986; Böör, 1986; Borsa, 1987; Somfai, 1987; Pintér, 1987; Vitazáró, 1987

¹¹ A kiadás helye és éve: Bp., 1982. Sorozatcím: A Magyar Országos Levéltár kiadványai (Kötetsorszám: 4.)

¹² Mihalik–Zarnóczki, 2010: 160.

hasonló megközelítést választott, sőt köztük olyan írás is akad, amely negyven évvel ezelőtt látott napvilágot.¹³ Ezenkívül létezik a témával foglalkozó honlap is.¹⁴

A fentiek mellett vonzott továbbá a téma azért is, mert miután több mint tíz évet dolgoztam levéltárban, immáron kilencedik éve vagyok főállású kutató történész. Az MTA BTK Történettudományi Intézet kötelékében korábban levéltárban nem dolgozó kollégáktól gyakran hallok a levéltárosokat bíráló megjegyzéseket, miszerint lassú a kiszolgálás, nem értik a kéréseket, vagy túl bürokratikus a rendszer. Rendre felvetődik, hogy a közvélemény szemében a közgyűjteményi szférából a levéltáros szakma a legkevésbé ismert, ellentétben a könyvtáros vagy muzeológus szakmával. Így szilárdult meg bennem az a gondolat, hogy a fentiek mentén egy kísérletet tegyek arra nézve, miben ragadható meg a könyveket olvasó, filmeket néző ember felé sugárzott levéltáros-képzet lényege.

Kétségtől volt némi kockázat e kísérletben, hiszen nem végeztem arra vonatkozóan előzetes felmérést, hogy mennyire gyakran találkozhatunk levéltárosokkal irodalmi, illetve filmművészeti alkotásokban. Kezdeti próbálkozásaim eredményei a korábbi emlékek mentén öltöttek testet. Így haloványan derengett A halál archívuma¹⁵ című NDK-s film. Ebben a II. világháború vége felé öt bátor ellenálló, a német kommunista Georg, továbbá Borisz, a szovjet felderítőknél szolgáló főhadnagy, a szintén német Ernst százados, aki bő egy éve átállt a Vörös Hadsereghez, az egykori Hitlerjugend-tag, Heiner és Janek, a korábban Lublin környékén harcoló lengyel partizán, egy titkos (mi más?) náci archívumot akarnak felderíteni a Beszkideknél, Lengyelországban. Azon túl, hogy e film hatására tudatosult bennem, hogy Gojko Mitić (1940–) nem igazi indián, pontosan emlékeztem rá, hogy a küldetés annyira titkos volt, hogy csak Georg és Borisz ismerték valódi célját, ami remekül passzolt a levéltárakat övező titokzatosság képzetéhez. A 13. részben például Georg azért bukik le többek között, mert azt hazudja, bepárasodott a szemüvege, mire Obersturmführer Beisel, a titkos archívum gátlástalan irányítója ezt válaszolja: „pedig a dokumentumok fontossága miatt minden helyiségben azonos hőmérsékletet tartunk”.

Bár a fenti tényező mellett szól, hogy az állományvédelmi szempontok komoly súllyal estek latba, a személyzet pedig képzett, a film végi káoszban a deklék simán a földön hevernek, miközben végleges megsemmisítésükre várnak. Az archívumnak ráadásul van egy titkos pincéje, ahova egy kart meghúzva Beisel leejti vagy egyenesen letaszítja egy csapóajtón keresztül áldozatait, azokat, akik túl sokat tudtak az archívumról. Az utolsó résznél pedig – levéltáros szemmel – borzalmas látni, amint az életét

¹³ Gillis, 1979–1980: 3–13.; Lefkowitz, 1996; Benford, 1999; Schmuland, 1999: 24–73.; Keen, 2003; Bantock, 2004; Cox, 2006 <http://readingarchives.blogspot.com/2006/11/what-should-fictional-archivist-look.html> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.); Aldred–Burr–Park, 2008: 57–93.; Buckley, 2008: 95–123.

¹⁴ The Fictional World of Archives, Art Galleries & Museums. <http://fictionalarchives.blogspot.com/p/bibliography-of-fictional-archives-and.html> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

¹⁵ Archiv des Todes, 1980

menteni akaró Georg úgy akadályozza meg, hogy a rá fegyvert szegezõ Beisel halálos golyót eressen belé, hogy a földön heverõ iratok egy részét vágja hozzá... Mint már esett róla szó fentebb, ezek az iratok úgy kerülnek oda, hogy Beissel az élen megkezdték az iratok megsemmisítését. Kivéve „persze” két bőrönd anyagát, amelyekbõl az egyikkel egy titkos futár, Obersturmführer Baum el is indul Berlinbe. A viaskodás során még egy gránát is felrobban, ami aztán Beisel végzetét okozza, mert a súlyosan sebesült náci lezuhan a mélybe, korábbi áldozatai után, a Borisz által idõközben alulról kinyitott csapóajtón át. Így aztán hiába fogalmazta meg tömören Standartenführer Hauk, hogy az „archívumot felrobbantásra elõkészítettük”, a legfontosabb dokumentumokat sikerült az ellenállónak megszerezni, sõt magát Haukot is átadják a szovjet katonai vezetésnek. Ennek során pedig arra is fény derül, hogy Hauk az amerikai titkosszolgálatnak akarta átadni a titkos iratokat, de szerencsére a szovjetek elég ébernek bizonyultak, hogy meggátolják e törekvést.

Érdeemes számba venni a fenti filmben sorjázó toposzokat: a titkos levéltár, amelynek iratait rejtegetik, veszély esetén az iratokat megsemmisítik, azok élete pedig, akik túl kíváncsiak, veszélybe kerül. A film témája persze megengedi azt az értelmezést is, hogy nem a levéltárak és a levéltáros ilyenek ab ovo, hanem a náciak, és ezért történik mindez. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy az összeesküvéselmélet-hívók szemében a fent vázolt jellemzõk nem a náci rendszer képzetéhez tapadnak elsõsorban (vagy nemcsak ahhoz), hanem a levéltár mûködésérõl, a levéltárosról alkotott fikciókhoz.

A további emlékek között válogatva számos találatra bukkantam. Az iskolai kötelezõ olvasmányok sorát gyarapító kisregény, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776–1822) alkotása, *Az arany virágcserep*¹⁶ egyik szereplõje ugyanis szintén egy levéltáros, bizonyos Lindhorst. A Drezdában játszódó történet fõhõsét, Anselmus diákot Lindhorst azért fogadja fel, hogy titkos iratait lemásoltassa vele. A regénybeli Heerbrand irattáros ekképp jellemezte Lindhorstot: „Lakik itt helyben egy különõc öregember, azt mondják, mindenféle titkos tudományt mûvel, de mivel ilyesmi tulajdonképpen nem létezik, én inkább kutató régésznek tartom, aki amellet még kísérletezõ vegyész is. Senki másra nem gondolok, mint a mi titkos levéltárosunkra, Lindhorstra. Mint tudja, magányosan él félreesõ öreg házában, s ha a szolgálat nem foglalja el, mindig könyvtárában vagy vegyi laboratóriumában található, ahová azonban senkit sem bocsát be. Sok ritka könyve és rengeteg eredeti kézírata is van, amelyek részben arab, kopt vagy más, semmiféle ismert nyelvhez nem tartozó jegyekkel íródtak. Ezeket szeretné ügyesen lemásoltatni, és ez a munka olyan embert kíván, aki ért a tollal való rajzoláshoz, hogy valamennyi jelet a legnagyobb pontossággal és hûséggel, mégpedig tussal vigye át pergamenre. Házának egyik elkülönített szobájában kell az õ felügyelete mellett dolgozni.”¹⁷

¹⁶ *Der goldene Topf*, 1814

¹⁷ Hoffmann, Ernst Theodore Amadeus: *Az arany virágcserep*. <http://mek.oszk.hu/01200/01265/01265.pdf> 11. (A megtekintés idõpontja: 2019. március 7.)

Szinte napjaink visszatérő motívumai köszönnek vissza e textusban is: a levéltáros egy külön, jellemzően nem fiatal ember, aki csak a kutatásainak él, otthon mindenféle ritkaságokat őrizget, gyűjteményéhez pedig nem lehet hozzáférni, másolni is csak úgy engedi azt, saját maga számára, hogy felügyeli a munkát. A regény cselekménye viszont ezt követően, Hoffmannra abszolút jellemző módon, teljes mértékig a misztikum világába vezet. Bizonyára mindnyájan át tudjuk élni Anselmus diák meglepetését, amikor Serpentina, a levéltáros leánya közli vele: „Tudd meg tehát, kedvesem, hogy apám a szalamandrák csodálatos nemzetségéből származik, és én lételemet a zöld kígyó iránt érzett szerelmének köszönhetem.”¹⁸

Hoffmann persze még nem tudhatta, de ennek a fantasztikus fordulatnak is megtalálhatjuk 20. századi párhuzamát, hiszen gondoljunk csak a gyíkemberek létezését vallókra és hirdetőkre. E szerint az alakváltó reptiliának egy kifejezetten hullőszerű, ám valójában humanoid faj képviselői. Mintegy két méter magasak, és ha éppen nem álcázzák magukat, akkor a föld alatt élnek, hosszan kiépített, kanyargós barlangrendszerekben. Emellett birtokában vannak az elmemanipuláció és a telekinézis képességének is, ezért is tudják egy általános érvényű összeesküvés keretében uralni a világot, mint afféle igazi háttérhatalomhoz illik. Barack Obama volt amerikai elnök, II. Erzsébet angol királynő, Mark Zuckerberg, a Facebook alapítója: csak néhány példa arra, milyen fontos pozíciókat szereztek meg a globális elit tagjaiként ezek a gyíkemberek.¹⁹ A levéltárosokat környező titokzatossághoz nagyon is illik ez a megoldás, hogy a titkok őrzője, a levéltáros maga is reptilián legyen. Hoffmann nyilván nem ebben a kontextusban adott többletjelentést Lindhorst levéltáros izgalmas karakterének, de a 21. századból visszatekintve ez is egy lehetséges értelmezési keret.

Hoffmannal ellentétben nem lépte át a megtapasztalt való világ kereteit, és így nem is vetette vigyázó szemét a misztikum mezejére a 20. századi magyar próza és líra avatott nagymestere, Kosztolányi Dezső (1885–1936), Pacsirta (1924) című regényében. Ám említést érdemel, hogy a későbbi filmre is vitt jeles alkotásban a címszereplő leány édesapja nem más, mint kisvajkai és köröshegyi Vajkay Ákos, nyugalmazott megyei levéltáros. Kosztolányi számára nem a karakter szakmai oldala volt érdekes, így nem is nagyon domborította ki Vajkay Ákos levéltárosságának jelentőségét, ám mégis határozott jellemvonásokkal ruházta őt fel. A regény szerint Vajkay visszavonultan él, nem jár társaságba, nem iszik, nem dohányzik: „Értett a heraldikához, a címertanhoz, a diplomatikához, a levéltanhoz és a sfragistikához, a pecséttanhoz is. Nézegette, silabizálta a latin nyelvű adományozó leveleket – litterae armales –, melyeket valamelyik régi király íratott, s nem akadhatott kezébe oly nyilcédula, oly perbehívó executionale vagy káptalani vallató fassio, melyről ne tudott volna azonnal fölvilágosítást adni. Egy szempillantás, és látta, hogy sarjadznak szét a különböző

¹⁸ Uo. 37.

¹⁹ Fábrián Tamás: A Nagy Magyar Gyíkember Határozó. In: Index, 2014. 08. 05. https://index.hu/belfold/2014/08/05/a_nagy_magyar_gyikemberhatarozo/ (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

nemzetségek, mit jelent a címer mezőnyén egy víz-irányos szelemen, egy kiterjesztett szárnyú sas vagy egy arany golyó. Élvezte is hivatását minden érzékével. Micsoda öröm volt megpillantania a nagyítón egy egérrágást, egy molyfúrást vagy egy zezugos szújaratot, és közben leszívni, mélyen, a penész savanykás illatát. Itt élt, a múltban. És amint mások a jövőmondóhoz járulnak, úgy zarándokoltak őhozá sokáig messze megyékből előkelő urak, kik múltjukat óhajtották megismerni.”²⁰

A szakmájába beszűkült ember figuráját hozza tehát Vajkay, aki némi mellékjövedelemre családfák kutatásával tesz szert, ám ha épp nem akad megrendelése, akkor a maga örömeire is ezt a gyakorlatot űzi: „Ha nem akadt munkája, ismerőseit szedegette elő. Cifra Géza törvényes származását is ki akarta mutatni. Egy ideig szépen haladt a genealógiai tabella, át is rándult vele együtt a szomszéd megye levéltárába, hogy újabb adatokat gyűjtsön, de a munka egyszerre megakadt.”²¹ Alapvetően azzal volt tehát elfoglalva, hogy az összes „Vajkay és Bozsó származását földerítette, akár éltek, akár haltak. Mit tehetett most? Böngészgetett régi pergamentekben, papírokban, hártyákban, üldögélt dolgozószobája nyikorgó kerevetén, melyet törökmintás szőnyeg borított, megfakulva ebben a régiségtári levegőben. Ült itten, s a jövőre gondolt.”²²

A fenti, meglehetősen határozott levéltáros-elképzelést prezentáló példák ellenére érdeklődésem mégis elsősorban a kortárs irodalom és film irányába indított, hiszen a jelenkori közvélemény leginkább ezekből, nem pedig a régmúlt idők irodalmi alkotásaiból nyeri a levéltárosokról alkotott képét. Így például kezembe került John le Carré (1931–), a kémregényírás élő klasszikusának – aki maga is dolgozott a brit titkosszolgálatnál – több regénye. A kém, aki bejött a hidegről²³ című könyvében a levéltáros máris fedett ügynökként bukkan fel. A „helsinki rezidensről” kiderül ugyanis, hogy a neve Adolf Fechtmann, és svájci, Sankt Gallen-i, de ez hagyján: „Még tudományos fokozata is van neki: doktor Fechtmann, levéltáros.”²⁴ Nehéz is elképzelni egy levéltárban jobb álcát egy kém számára, mint egy valódi tudományos fokozat.

Éric Giacometti (1963–) és Jacques Ravenne (1964–) közös munkája, A sötét-ség rítusa²⁵ pedig már szinte tömörítve tálalja mindazon misztériumokat, amelyeket a levéltárosokhoz lehet kötni. A regény azzal veszi kezdetét, hogy a nácik 1940-ben elkobozták a szabadkőművesek iratait. Minden összeesküvéselemélet-hívó igényeit kielégítő nagyszerű párosítás, már csak a kommunisták hiányoznak, esetleg a ci-onisták, de a nácik és a szabadkőművesek emlegetése azért elégséges ahhoz, hogy

²⁰ Kosztolányi Dezső: Pacsirta. <http://mek.oszk.hu/00700/00754/00754.pdf> 11–12. (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

²¹ Kosztolányi Dezső: Pacsirta. <http://mek.oszk.hu/00700/00754/00754.pdf> 12. (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

²² Uo.

²³ The Spy Who Came in from the Cold, 1963

²⁴ <https://books.google.hu/books?id=2E2dDAAAQBAJ&pg=PT112> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

²⁵ Le rituel de L’Hombre, 2005

innentől teljesen „hiteles” legyen az információ, miszerint az iratokban olyan iszonyú titkok lappanganak, amelyek nyilvánosságra hozatala vérbe borítaná a földet, minimum egy zombi-apokalipszist váltva ki. Nem is meglepő tehát eme háttérbe ágyazottan, ha a Francia Nagyoriens levéltárosnöje 2006-ben rituális gyilkosság áldozatává válik a római Farnese-palotában. A levéltáros illetően módon megesett halála, tudniillik hogy különféle módon titokzatos erők képviselői valamiféle sötét szakralitás jegyében megölik, egy eddig nem említett, ám ugyancsak visszatérő toposz, amely szinte már szakmai ártalomként jelenik meg. Egykor a Magyar Országos Levéltárban dolgozván nem is gondoltam bele, hogy kollégáim és én valójában milyen rendíthetetlen bátorságról teszünk tanúbizonyságot pusztán azzal, hogy levéltárosként keressük a kenyerünket.

Hasonló veszélyeket vél felfedezni a levéltári iratok megismerése, egyszerűbben fogalmazva a kutatás kapcsán Stewen Blessed (1971–) is. Holtvágány (1998) című regényének kiindulópontja, hogy Krammer Dóra, a csinos magyar történelemtanárnő egy osztrák levéltárban kutatva rálel a II. világháború alatt kidolgozott Gyöngyhá-lász fedőnevű titkos német akció irataira. Mi sem természetesebb, hogy a meglelt dokumentumok egy náci kincshez vezetnek, ám Dóra maga sem méri fel, milyen ügybe keveredik bele, hiszen – nem meglepetés már – körülötte nem természetes halállal kezdenek hullani az emberek, sőt ő maga is halálos veszélybe kerül. A Stewen Blessed álnév mögött rejtőző Áldott István magyar író saját honlapján még tetézi is a titokzatosságba vetett hitet: „A történet érdekessége, hogy leginkább képtelennek tetsző elemei valósak.”²⁶

Világsikert aratott, így itt is rászolgál az említésre Dan Brown (1964–) regénye, az Angyalok és démonok.²⁷ Túl azon, hogy ez a mű is megerősíti a levéltárak titkos jellegét, az ott őrzött iratok iszonyú titkainak létét, a rájuk bukkanó túl kíváncsi emberekre leselkedő halálos veszélyt, a titokzatos hatalmakat, amelyek valamely nagy cél érdekében bármikor készek halállal sújtani a titkaikat fessegetőket, megtorolva azt, hogy olyasmibe ütnek az orrukat, ami nem tartozik rájuk, az Angyalok és démonok tud többetléttel szolgálni. Mégpedig azzal, hogy minden levéltárak legtitokzatosabbikát, a Vatikáni Titkos Levéltárat²⁸ is felveszi a palettára, s vele együtt a reptiliánok, a nácik, a szabadkőművesek mellett az élénk fantáziájúak kedvenc gátlástalan hatalmaként implikált katolikus egyházat is.

A regény filmváltozatában a Tom Hanks (1956–) által megszemélyesített Robert Langdonról, a Harvard University nemzetközi hírvé professzoráról kiderül, hogy többször elutasították a kutatási kérelmét az egyházat bíráló gondolatai miatt, ezúttal azonban kifejezetten őt kéri fel, hogy legyen a Vatikán segítségére. Így bukkan rá a levéltárban Galileo Galilei (1564–1642) egy titkos kéziratára, amely a Diagramma

²⁶ <http://www.aldottistvan.eoldal.hu/cikkek/regenyek/> (megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

²⁷ Angels and Demons, 2000

²⁸ Secreto Archivio Vaticano

della Verità címet kapta.²⁹ Ahhoz mérten, hogy ezek után a camerlengóról kiderül, hogy a pápai trónt akarja megszerezni, ahogy az is, hogy a sötét ügyek háttérében az illuminátusok húzódnak meg, sőt az antianyag is előkerül, szinte már nincs is jelentősége néhány bíboros rituális meggyilkolásának.

A levéltár szerepe is háttérbe szorul, de a klasszikus közhelyáradatot hibátlanul hozza a regény: eltitkolt iratokkal és halálos merényletekkel. Ráadásul a filmben a valóságban amúgy kifejezetten ódivatú küllemű Vatikáni Titkos Levéltárat sikerül valahogy úgy ábrázolni, mintha átmenetet képezne a Pentagon legkevésbé látogatható részei és a James Bond-széria valamely rosszfiújának titkos bázisa között, golyóálló üvegekkel és svédacél liftekkel felszerelve.³⁰ Márpedig aligha véletlen, hogy még Mihalik Béla, a Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtár igazgatója is fontosnak tartotta megemlíteni A Da Vinci-kód nyomában, avagy egy nem is annyira titkos levéltár titkai című írásában, hogy nem feltétlen kell golyóálló üvegekkel számolni, ha valaki odamegy kutatni. Éppúgy, ahogy a Titkos (Secreto) szó jelentésének is egy kevésbé izgalmas, ám legalább valós feloldását adja meg: a pápák magánlevéltáráról van szó: „Itt őrzik ma a pápai követségek, azaz a nunciatúrák iratanyagait, egyes szentszéki kongregációk és hivatalok dokumentumait, és családok, egyes bíborosok, személyek hagyatékát.”³¹

Remek példa a kortárs magyar irodalomból Száraz Miklós György (1958–) regénye, Az Ezüst Macska (1997). A vélhetően valamikor a régi századfordulón, a Monarchia békeéveiben a magyar Felföldön, a leginkább talán Selmechányával azonosítható, a Fátra tövében fellelhető bányavárosban játszódó alkotás hősei a regény címébe is beemelt fogadóban tobzódnak. A társaság egyik oszlopos alakja a városi levéltáros, Pulyka Pál, ahogy az illik rendes kisvárosi vidéki értelmiségi körökben. A „gyönyörű nyelven írott, a kis bányászvároska történelmének idősíkjai közt elbűvölő szabadsággal kalandozó regény”³² világában Pulyka Pál sajátos karakter. Egyfelől megfér a lelkében némi – kicsit csehovi, kicsit móríci – nihilista filozofálás: „lássuk csak be, hogy úgy keringünk ezek közt az öreg falak közt, akár a csukott szobában az őszi légy... Hogy miért? Azért, mert mi nem is vagyunk. Hát nem értik? Vége mindennek. Nem is létezőnk.” Ám ez az ember a környezete tapasztalata szerint az idők során mindinkább lobbanékonnnyá vált, mintha belső, ki nem elégitett indulat feszítené. Bárány Péter fogadós egyenesen úgy ítélte meg, hogy okkal kell

²⁹ Lásd erre nézve: Lieb, 2008.

³⁰ The Vatican opens its Secret Archives to dispel Dan Brown Myths <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/vaticancityandhollysee/7772108/The-Vatican-opens-its-Secret-Archives-to-dispel-Dan-Brown-myths.html> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

³¹ Mihalik Béla: A Da Vinci-kód nyomában, avagy egy nem is annyira titkos levéltár titkai. https://jezsuita.hu/a-da-vinci-kod-nyomaban-avagy-egy-nem-is-annyira-titkos-leveltar-titkai/?fbclid=IwAR0yqaHFe2d_v2r9fAISZnvg73w3SeyW6pqHXBmhUv2JAyMGagtUKxYZ-CU (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

³² Tóth Zoltán: Prózaporond. 37. <http://mek.oszk.hu/02900/02977/02977.pdf> (A letöltés időpontja: 2019. március 7.)

tartani tőle: „Félelmetesen jelentéktelen emberke. Kérdés mindazonáltal, hogy szó szerint véve a dolgot, azaz ennek ellenére, esetleg épp ez okból, kérdés persze az is, hogy mire nézvést, de nem veszélyes-e?”³³

Itt tehát a valójában végzetesen kisiklott életút, az elfojtott törekvések, a ki nem bontakozott lehetőségek kudarcra ítélt kitörési kísérlete jelenik meg a magában dühödt indulatokat tápláló levéltáros figurájában, a kishivatalnoké, aki többre tört volna, de lehetőségei vagy képességei okán tervei, vágyai dugába dőltek. Ugyanakkor máshonnan kiderül, hogy Bárány Péter kritikája talán „csak” abból fakadt, hogy a felesége elhagyta őt, mégpedig nem más, mint Pulyka Pál miatt: „Tudja, kivel szökött meg? Nem a cirkuszi idomárral, nem a vásári erőművészsel, de még csak nem is a pappal! Pedig öléggé olyan papunk volt, aki utánanézett a szemrevaló menyecskének! Nem fogja elhinni. A városi levéltárnokkal! Ki érti ezt? Egy levéltárossal!”³⁴

Idő és hely szűkében nincs mód azt részletezni, hogy ez a mozzanat miként hatott szegény elhagyott Bárány Péter fogadós lelkére, ám az említést érdemel, hogy a nőszöktetés motívuma új árnyalattal gazdagítja a levéltáros ábrázolás palettájának színkavalkádját.

A nőszöktetés esetében kettős olvasat kínálkozik, amit a szerző meg sem kísérel leplezni, sőt egyenesen felhívja a figyelmet mondandója dupla rétegzettségére. Elsőre úgy vélhetnénk, hogy elszakadt a sztereotípiáktól, elvégre a levéltáros nőkre gyakorolt vonzerejét, de legalábbis egy nőre gyakorolt hatását emelte ki. Ám ő maga cáfol rá arra, hogy ez léletszerű dolog lenne, az elbeszélésből világosan kiderül, hogy egy levéltáros miatt elhagyni egy férjet, az nem „normakövető”, hanem éppenhogy „normaszegő” magatartásnak minősül. A történet ilyenén módon pont nem a női szíveket rabul ejtő levéltáros alakját formázza meg, hanem annak szögesen az ellenkezőjét.

Hogy mennyire nem tekinthető a levéltárosság attribútumának a nők elcsábítása, azt a 20. századi magyar irodalom kiemelkedő alakja, Szabó Magda (1917–2007) egyik regénye is példázza, mégpedig az először 1964-ben megjelent *Danaida*. (Azt itt szó szerint zárójelben jegyzem meg, hogy a levéltáros a legtöbb esetben, az itt felhozott példák ellenére, jellemzően férfi, de ennek oka nyilván abban rejlik, hogy e pálya csak a 20. században nyílt meg a nők előtt.) Itt a hősnő, Csándy Katalin könyvtáros (!) édesapja, Csándy Kornél keresi kenyerét városi levéltárosként. S mi derül ki róla a regényből? Egy tétova, inkább csak vágyainak élő, semmint tetterős ember képe bontakozik ki az olvasó előtt, akinek a magánélete is ellaposodott. Itt is felbukkan az a „tézis”, hogy a családos élet eleve nem feltétlen levéltárosnak való: „A levéltáros diákkorában azt tervezte, nem házasodik meg soha; igazi tudósnek nem való gyerekbőgést hallgatni, s az anyagi gondokból is éppen eleget élvezett már.”³⁵

³³ Száraz Miklós György: *Az ezüst macska*. Bp., 2016. 111.

³⁴ Uo. 19.

³⁵ Szabó Magda: *A Danaida*. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00008_kv.html (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

De a regénybeli levéltáros megházasodott, s a családi viszonyai, beleértve lányához fűződő kapcsolatát, nem nevezhetőek boldognak. Az otthona helyett inkább a levéltárban húzta meg magát, ha tehetett, ahol aztán saját tudományos karrierje megbicsaklásán elmélkedett: „Azok voltak az egyedüli nyugodalmas órái, amikor már elfoglalta a helyét nagy ügyel-bajjal megszerzett állásában, és benn ülhetett a városi levéltárban. Nem lett archeológus, még csak nem is epigrafika volt, amivel foglalkozott, de azt remélte, ha minden elsimul, majd nekikezd az igazi tudományos munkálkodásnak, eddig se rajta múlt, hogy nem ő volt az első az egyetemen.”³⁶ E képzeletbeli karrier sajátos gátakat szabott életvitelének, emiatt nem keresett múlt örömeit a városi bordélyházban (vagy legalábbis ezzel igyekezett leplezni, hogy még ehhez is bátortalan): „Csándy Kornél finnyás volt, nem érezte méltónak a bordélyház keretét a maga nagyságához. Nem ahhoz, hogy városi levéltáros, hanem képzeletbeli, másik állásához, melyet egyszer majd betölt, ha valóban a munkájának élhet végre, és csakugyan elmélyedhetik valami komoly kutatásban.”³⁷ Ezzel szemben a tudományos sikerek helyett a Csándyt övező elismerés a gyakorlatban abban merült ki, hogy lánya vizsgáit megkönnyítette apjának pozíciója: „városi ember gyereke, az apja, ha nem is valami különlegesség, de levéltáros.”³⁸ Ide kívánczok, a teljesség kedvéért, hogy Szabó Magdának voltak levéltárosokról kifejezetten pozitív tapasztalatai is. Amikor a nyíregyházi levéltár egykori igazgatója, Balogh István, Szabó Magda földije, betöltötte 90. életévét és tiszteletére kötet jelent meg, Szabó Magda is írt bele, utalva arra, hogy számos írásához Balogh Istvántól kapta meg a hiteles történelmi háttér megrajzolásához nélkülözhetetlen adatokat, ismereteket. „Annyit azért megengedel – ez szebb, mint az engedsz –, hogy itt kimondjam, segítséged nélkül nincs Csokonai darab, amely végén pecsenyévé tapsolták kezeiket a pestiek, nincs a Disznótor Szappanos utcai hátere, amelyet te festettél meg, hogy én is megfesthessem, sőt nincs a Régimódi történet sem, pedig az igazán az én legmagánabb magánügyem, éppen csak az adatok hiányoztak itt-ott, olyan adat meg a Hajdúságból és az itt élőkéről, amit Te ne tudnál, nincs.”³⁹

Szabó Magda könyvével ellentétben nem függetlenedett a misztikumtól, sőt egyenesen főszerepet szánt neki Timár Krisztina (1980–) regénye, *A látszat mesterei* (2016), lényegében az E. T. A. Hoffmann-i hagyományokhoz visszatérve. Itt ugyanis a levéltáros főhősnőnek nem az okkult dolgokban hívőkkel (például illuminátusokkal) akad dolga. Ehelyett itt az Umberto Eco-i szövevény, amit író és olvasó köt,⁴⁰ teszi elfogadott valósággá a szürrealitást a regény síkján. Egyfajta Harry Potter-i világ

³⁶ Szabó Magda: *A Danaida*. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00008_kv.html

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Kujbusné, 2002: 9.

⁴⁰ „Amikor valamilyen fikciós művel van dolgunk, alapszabály, hogy az olvasónak hallgatólágoosan el kell fogadnia egy fikciós egyezményt, amelyet Coleridge a {hitetlenkedés felfüggesztésének} nevezett. Az olvasónak tudnia kell, hogy amit elbeszélnek, az képzeletbeli történet, de azért még nem szabad azt hinnie, hogy az író hazugságokat mesél.” Eco, 2002: 107.

tárul élénk, hiszen a történet azzal veszi kezdetét, hogy első részében egy anyaméhben növekedő leánymagzatnak kiérlelt gondolatai és intakt emlékei vannak előző életéből, sőt haláláról is.

Neki pedig előző életében nem más volt a foglalkozása, mint levéltáros. Ez a sajátos kiindulási pont pedig lehetőséget ad az előző életét Lantos Fruzsina néven leélő személyiségnek, hogy önreflexív gondolatokat fogalmazzon meg, ebben pedig szükségszerűen kap helyet volt munkahelye, a levéltár is. Utóbbi nem pusztán fizikai helyszíneként, háttérként kap jelentőséget, hiszen a halála oka is részben összefügg az iratokkal. Másfelől azonban előző életének továbbörökített identitásának is meghatározó része a levéltárosi hivatás. Igaz, a pályaválasztást – még a regény jellegére való tekintettel is – túlzónak ható egyszerűséggel indokolja: „Gyerek akartam lenni. Vagy madár. Sajnos egyik se foglalkozás. Így lettem levéltáros.”⁴¹ Bár a pálya kezdetén volt némi zökkenő, azaz majdnem volt, mert a gyerekkori ábrándokkal ütközött a valóság, ám végül diadalmaskodott a durva realitás: „Persze diákkoromban még nem ilyen pályát képzeltem el magamnak, de mihelyt egyszer kipróbáltam, soha többé nem akartam mást.”⁴² Az olvasóban joggal merül fel a kínzó kérdés, hogy milyen alternatívákkal, szűkös lehetőségekkel számolhatott a még ábrándos ifjú Fruzsina, amelyek közül egy sem kelhetett versenyre a levéltárossággal, de a kérdéseinkre adható esetleges válaszokat homály borítja.

Később kiderül, hogy a levéltáros magányosan élte le életét, környezete szürke hivatalnoknak látta. A munkájával kapcsolatos, nem éppen pozitív jelzők csak úgy sorjáznak: „A környezetem pontos, lelkiismeretes hivatalnokként ismert. Mindenki meg volt győződve arról, hogy kizárólag a négyszögletű, fehérre meszelt termekben, az egyforma szürke polcsorokban és a rajtuk sorakozó, téglalakú irattartó dobozokban találok gyönyörűséget. Hiszen családom nem volt.”⁴³

A poros unalom ellenére mégis misztikus és titokzatos módon a levéltári munka okozza Lantos Fruzsina halálát. Idézzük fel, tán még megengedhető hosszúságban, elhunytának részleteit – megejtő ellentmondás – saját szavaival. A plasztikus leírás részletesen adja vissza a levéltári polcrendszerek unalmasnak ható tömbjét, fizikai megjelenését, sőt azt is, hogy az uniformizáltnak ható világban tort ül a káosz pusztán azért, mert az egyik doboz színe elüt a többitől: „A polcra háromszög alakú, nagy darabokban hámlott a szürke olajfesték. Alóla előbukkant a fémszerkezet eredeti zöld színe. Legfelül szürke kartondoboz, zöld vignettával. A többi doboz – ha nem nézek oda, akkor is tudom – fehér. Hogy dobozok, azt persze nem látom, de tudom, hiszen közöttük töltöttem a fél életemet. A tekintetem belekapaszkodott ebbe a feltűnő zöldbe, és tudni akartam... tudnom kellett, még mielőtt az egész világ láthatatlanná válik, hogy ez a doboz miért különbözik a többitől. A kezemmel éreztem az

⁴¹ Timár Krisztina: *A látszat mesterei*. Bp., 2016.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

ismerős helyet, ahol a fehér vaslétra jobb felső kapaszkodójáról lepattogzott a festék. A doboz felirata homályos, de tudtam, mit írtak oda: az egész polcon a városunkban lefolytatott boszorkányperek iratai tornyosultak. Nem voltak porosak. A dobozok tetejét és a polcokat rendszeresen takarították.”⁴⁴

Innen a vallomás merész ívű ütemváltással nyit, majd lép át – a dobozban tárolt iratok tartalma révén – a misztikus világ irányába: „Benne évtizedek óta nem bolygatott jegyzőkönyvek tanúsították józan alapossggal, hogy a vádlott kutat mérgezett, holtat idézett, jószágot rongt, éjnek idején röpködött, ördöggel paráz-nálkodott – hosszú tüvel szurkálták, csuklójánál fellógatták, lábujjszorítóval gyö-törték, vízbe belevetették, tűzben megégették. A dobozban, az iratok közé vékony, élénkzöld mappát dugtak. Hát ezt ki tehette ide, és főleg mikor? Valamit láttam a létra alján. Illetve nem láttam. Csak egy foltot. Tudtam, hogy ez egy felfelé forduló, tésztaszerűen szétterülő, kőkemény arc, benne két óriási, háromszög formájú, gyű-lölettel teli szürke szemmel.

– Te meg mit akarsz? – kérdeztem közömbösen. – Semmi keresnivalód itt!

Égészen közel emeltem az arcomhoz a mappát. A mérhetetlen szeretet minden mást kitörölt a tudatomból. Azt a kezet szerettem, amely számomra még éppen olvasható, kötélnyi vastag betűkkel és tustintával írta fel hajdan a mappa fedelére a szöveg címét: »A’ tolvaj Prütsökrül ’s a’ nagy rezes Hegyrül.« Ez a hálás szeretet volt – hátulról számítva – a harmadik gondolatom. A második, vagyis az utolsó előtti a félelem nélkü-li boldogság. Mert a terem összes villanylámpája egyszerre gyulladt ki, szokatlan erejű fénnel. Ekkor vibrálni kezdett a létra. Rázkódott, remegett. De nem féltem. Már nem. A legszörnyűbb rettegésem múlt el, amikor minden láthatóvá vált. Az utolsó gondolatom pedig – abszurd módon – egy idézet: »Nem tudtam megállni... a föld... folyton csak fölfelé lejtett.« Kiáltani, megijedni, fájdalmat érezni nem is lett volna időm.”⁴⁵

A raktári létráról leesve meghalni, kellő ellentmondással élve, életszerű levéltáros végzet. Az már persze kevésbé, hogy a végzetes zuhanás okozója valamiféle túlvilági szerzet, lidérc, démon, ördög. E regénybeli szomorú vég egyszerre hordozója tehát a misztikus világ valószínűtlen és kiszámíthatatlan csodáinak, ugyanakkor mégis már-már bántóan szürke módon ragaszkodik a vélt valósághoz is. Hiszen nem valami-féle romantikus vég éri a levéltárost, a túlvilági beavatkozás ellenére. Nem szikláról zuhan a mélybe, villám csap belé vagy ilyesmi, hanem már-már bántóan egyszerű módon egy létráról esik le a raktárban.

Tovább kutatva a regénybeli levéltárosok életét, további tragikus sorsra is bukkanhatunk, hiszen az elme megbomlása is rettenetes csapás. Drago Jančar (1946–) szlovén író A névtelen fa⁴⁶ című regényének hőse szintén egy levéltáros, aki szinte áldozatává lesz szakmájának: beleőrül abba, amit talál a levéltárban. Radics Viktória

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Drevo brez imena, 2008

a kötetet bemutató írásának címe beszédes: *Furor historicus*.⁴⁷ Janez Lipnik középkorú, elhivatott levéltáros, saját lakása, kocsija van, nő, munkáját szereti. Így bukkan rá egy olyan iratanyagra, amelyben egy erotómán férfi (a „Nagy Szerető”) azt rögzíti, hogy az egész háború alatt a test örömeinek hódolt, sőt ugyanezt tette az emigrációban is. Ez a forrás indítja el a lejtőn a levéltárost, aki felidézi saját életét, párhuzamot von az emlékező által átélt évek és saját szerelmi élete emlékeiből az irat keletkeztetője és önmaga között. S mire jut? „Egy elmúlt, eltűnt élet. Mégis eleven, hogy elevenebb nem is lehet, elevenebb az ő levéltárosi, aktakukac életénél.”⁴⁸

Az aktakukac jelző ismét szépen hozza a kötelezőt, ilyen egy levéltáros. Radics Viktória ismertetőjében maga is finoman utal rá, hogy vajon nem életidegen-e, hogy a levéltárost véletlenül sem az erotikus szál ragadja meg, hanem a történelmi: tekinthetjük ezt is úgy, mint a megszállott levéltáros jellemzőjét? A történet szerint ugyanis ahogy Lipnik mind jobban belemerül Szlovénia múltjába a sajátos forrás révén, erőt vesz rajta a lappangó örület. Az alig pár hét leforgása alatt a téboly szélére sodródó Lipnik házassága is tönkremegy, mert feleségét nem avatja be felfedezésébe, a nő viszont képtelen elviselni hirtelen, majd állandósuló hangulatváltásait. Felesége, mikor felrója Lipniknek látványos változását, épp a levéltárral példalózik: „Miért bújod egyre azokat a történeteket ott a levéltárban, ott csak halottak vannak, ismeretlenek, eltűntek, mi élünk, érted? [...] Az élet nem a fejünkben van, nem a levéltárban, nem az emlékekben, nem a feljegyzésekben, érted?”⁴⁹ A levéltárosra tehát a személytelen irat felől is leselkedhet veszedelem, ami felborítja életét; a múlt, a levéltár mázsás teherként nehezedik rá, felemészti. E regény a szakmájába temetkező levéltáros talán legszélsőségesebb megjelenítése.

Az ábrázolásmód azonban korántsem egyedi. Lipnik sorsa ugyanis – bizonyos mértékig – meglehetősen hasonlatosságot mutat Krasznahorkai László (1954–) *Háború és háború* (1999) című regényének⁵⁰ hőisével, Korim Györggyel. Korim is levéltáros (sőt valójában a főlevéltárosi kinevezés várományosa), akár Lipnik és életét ugyanúgy egy, a raktár eldugott, félreeső részén lappangó levéltári forrás megtalálása dűlja fel, mint Lipnikét. A magányosan élő, az emberekkel a hangot meg nem találó vidéki levéltáros feladja korábbi életét, New Yorkba repül, hogy ott az internet segítségével angolul tegye közzé a szöveget, a Wlassich-család egy leszármazottjának kéziratát (persze, érdemes azt átgondolni, hogy ezt otthon is megtehetné). A négy férfi, bizonyos Kasser, Falke, Bengazza és Toot életéről szóló rejtélyes dokumentum hatása végül olyannyira úrrá lesz rajta, hogy az öngyilkosságba kergeti szegény Korimot.

⁴⁷ Radics, 2011. <http://www.litera.hu/hirek/furor-historicus> (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

⁴⁸ Jančar, Drago: *A névtelen fa*. Bp., 2011.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ E regényt hozza fel többek között példának Takács Tibor arra, hogy „a levéltári irat irodalmi alkotássá válik”. Takács, 2009: 63.

E tragikus vég persze hosszadalmasabb folyamat végeredménye, amelynek döntő eleme, hogy a teljesen magába forduló Korim felszámolja szinte minden emberi kapcsolátát, beleértve a levéltáriakat is: „akkor, mintha valami égő házból menekülnének, szinte elrohantak mellőle, és nagyon gyorsan felszámolódtott körülötte minden, és ő ott állt, mint egy égő ház, hiszen kezdték azzal, hogy elhúzódtak tőle, és nem szólították meg a levéltárban, folytatták úgy, hogy nem fogadták a köszönését, és nem ettek vele egy asztalnál, míg végül, ha meglátták az utcán, kikerülték...”⁵¹ A regény levéltárakban járt olvasójának azonban a pontos levéltári szakkifejezések használata okoz előbb meglepetést, majd örömet: „a munka a levéltárban, vagy ahogy azt ők bent nevezték, az iratok szintre rendezése és annak minden fajtája tényleg maga volt a szabadság, hiszen mindegy volt, adott esetben mivel foglalkozik, mindegy, hogy az általános szintre rendezésnek, a középszintre rendezésnek vagy a darabszintre rendezésnek, hogy a fond- és állagjegyzékgondozásnak éppen melyike jutott órá, bármit tett, bármelyik pontjára nyúlt is ennek az alig kétezer iratfolyóméternyi levéltárnak, azzal csak fenntartotta a történelmet, de a valóságnak folyton melléje nyúlt.”⁵² S ne feledjük el végül a regény kapcsán azt sem, hogyan fogalmazza meg az író, hogy Korim maga is tudja, milyen normát sért meg, amikor hazaviszi az érdeklődését rendkívüli módon felkeltő iratot: „elkövette azt, amit egy levéltáros sohasem követhet el: magához vette, és attól a pillanattól fogva, ezt tudja jól, meg is szűnt valódi levéltáros lenni.”⁵³

A példákat még hosszan lehetne sorolni, válogatásom pedig nyilván szubjektív és nem teljes. Álljon itt végül az általam felleltek közül a legtökéletesebb példa. Szinte mondatról mondatra egy olyan részletet elemzek Robert Ludlum (1927–2001) Janson küldetése⁵⁴ című poszthumusz regényéből, amely azért kedvencem, mert túl azon, hogy szinte magába sűríti a „levéltáros archetípus” szinte minden elemét, jelentős magyar vonatkozással is bír. A kötet szerzője, alant ki fog derülni, komoly figyelmet fordított Magyarországra megismerésére, a történet néhol szinte naturalisztikus módon reális. Így például a Tisza melletti Molnár község mogorva kocsmárosának sajátos ízű coming out-ja, majd nyers cinizmusa egészen jól megfeleltethető a magyar valóságnak: „A debreceni egyetemen szereztem bölcsészdiplomát. És mire mentem vele? [...] Meglepődtek? A kocsmáros fia egyetemre mehet: a kommunizmus dicsősége. Az egyetemet végzett fiú nem talál munkát: a kapitalizmus dicsősége. A fiú az apjának dolgozik: a magyar család dicsősége.”⁵⁵

Annál érdekesebb viszont, hogy a realitás iránti igény éppen a levéltár és a levéltáros ábrázolásánál szenved fogyatkozást, talán az indokoltnál nagyobb arányban.

⁵¹ Krasznahorkai László: Háború és háború. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KRASZNAHORKAI/krasznahorkai00001_kv.html (A megtekintés időpontja: 2019. március 7.)

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ The Janson Directive, 2002

⁵⁵ Ludlum, Robert: Janson küldetése. Válogatott könyvek. Bp., évszám nélkül. 112.

A regény alapsztorija, hogy bizonyos Novák Péter nevű magyar származású milli-omosról kiderül, hogy vélhetően arisztokrata család sarja. A szövevényes ügy szálai így egyebek mellett Budapestre vezetnek, így érkezik oda a regény hőse, Paul Janson, szép és okos partnernőjével, Jessica (Jessie) Kincaiddal. A számunkra izgalmas események sora azzal veszi kezdetét, hogy Jessie az Országos Levéltárba megy, hiszen ha fel akarják deríteni a Ferenczi-Novák grófi család múltját, ott „nyilván találnak róla valamit”. Kövessük tehát figyelemmel Jessie kalandjait, aki, mint megtudjuk, farmerban és zöld pólóban pattan ki Janson kocsijából, hogy egyből a levéltárba menjen.

Az épületben a nő „egy hatalmas teremben találta magát. Az egyik pult fölött felirat hirdette, hogy az angolul beszélők ott érdeklődhetnek. Jessie odalépett a pulthoz, és átnyújtotta a listát a nevekkkel, a lakhelyekkel, a dátumokkal.”⁵⁶ A pult mögött Jessie egy férfit bukkan, ezért „elbűvölő mosoly kíséretében” az alábbi kérdést szögezi neki: „Ugye nem fogja azt mondani, hogy nehéz megtalálni a nyilvántartásban?”

Nem mennék most bele a részletekbe, hogy a levéltári kutatás nem feltétlenül így kezdődik, az viszont annál érdekesebb, hogy a papírokat tanulmányozó levéltáros azonnal rávágja a pozitív választ: „A keresett információk itt találhatóak.” De jaj, a happy end hiába kerül Jessie számára kézzelfogható közelségbe, miután a férfi „bement a pult mögötti folyosóra, majd pár perc múlva visszatért” és szomorú hírt közölt a meglepett nővel: „Sajnálom, de nem állnak rendelkezésre az iratok.”

Nos, nem kellett tehát sokat várni, hogy az egyik leggyakoribb, levéltárakhoz, levéltárosokhoz köthető fordulat máris visszaköszönjön a regény hasábjain: „hirtelen” kiderül, hogy az iratok nem hozzáférhetőek. A meglepett Jessie érdeklődésére a levéltáros azt válaszolja, hogy a II. világháború végén egy nagy tűzben elégett a források egy tekintélyes hányada, más részét átszállították a Szent István-bazilika „kazamatáiba”, de a gyűjtemény zöme itt a penész áldozata lett és „Ferenczi-Novák gróf anyagait is abban a részlegben tárolták”.

E szövegrészből világosan kiderül, hogy az író valamelyest ténylegesen utánajárt a magyarországi levéltárak történetének. Hiszen a II. világháborús tűzvész a Magyar Országos Levéltárban tény. Elvileg persze elképzelhető, hogy csak ráhibázott, hiszen egy háború sújtotta országban leég lehet egy középület. De az, hogy a Szent István-bazilikában őrzött iratokra utal, már nem engedi meg, hogy feltételezzük, kizárólag a fantáziájára építve írta meg könyve e részét, hiszen valós adat, hogy ha nem is az Országos Levéltár, de Budapest Főváros Levéltára iratanyagának egy része a bazilika pincéjében várta sorsa jobbra fordulását.

Térjünk azonban vissza a történet fonalának gombolyításához és lássuk, hogy mit tesz ebben a nehéz helyzetben Jessie? Természetesen nem adja fel, abból indul ki, hogy a levéltáros valamilyen módon befolyásolható, kevésbé cizelláltan fogalmazva

⁵⁶ A könnyebb áttekinthetőség okán nem jelölök meg minden pontos idézetet, azok a regény alábbi oldalain szerepelnek: Ludlum, Robert: Janson küldetése: 105–107.

korruptálható és nem is mondott feltétlenül igazat – vagyis egy újabb, rendre visszatérő, negatív konnotációval gyarapodik a levéltárosok etikáját megkérdőjelező tulajdonságok listája. A lány elbűvölő mosoly kíséretében jelzi ugyanis, telefonszámát átadva, hogy „nagyon hálás” lenne, ha valamit mégis lehetne tenni.

Az elragadó női mosoly pedig szinte csodákra képes, hiszen „három óra múlva a levéltáros telefonált”, de csak azért, hogy máris szembesítsen minket az újabb – leg-alábbis a regényes képzelet szintjén – tipikus levéltáros/levéltári vonással. A keresett iratokról ugyanis kiderül, hogy azok igazából tényleg nem semmisültek meg, ezzel szemben azokat „valamilyen okból az egyik különleges részlegbe szállították”. S nem elég, hogy ez a különleges részleg valahol létezik, de a „hozzáférés nagyon szigorú szabályokhoz kötött”. Mégpedig azért, mert a „közvélemény nem láthatja ezeket az anyagokat. A betekintéshez mindenféle minisztériumi engedély szükséges.”

Tört ül tehát a fantázia, a képzeletbeli levéltárosság kellékei szinte hiány nélkül sorakoznak fel, megvan a mindent kontrolláló hatalom is, amely nem enged csak úgy akárkit a levéltári iratokhoz. A levéltáros azonban kapzsinak bizonyul, látszólag megértését fejezi ki a döbbenetet színlelő Jessie-nek, mondván, hogy a családi iratokat csak tévesen kategorizálták, érzékeltetve, hogy kész segítséget nyújtani. A nő pedig megsejti, hogy a levéltáros megnyitotta számára a kiskaput, bájai alkalmasak arra, hogy megvesztegessék az ingatag erkölcsű férfit. Azonnal ki is használja a lehetőséget, latba veti vonzerejét, és közli, hogy „El sem tudja képzelni, mennyire hálás lennék, ha segíteni tudna”.

A levéltáros újabb, szomorúságra okot adó jellemhibájával találkozhatunk ezt követően, láthatóan élni akar Jessie ajánlatával, finoman jelzi, hogy megérti, mennyire nehéz lehet neki: „Egy amerikai hölgy ebben az idegen városban.” Jessie pedig veszi a lapot, mérlegelés nélkül emeli a tétet: „Bárcsak volna valaki, aki megmutatná nekem a látnivalókat. Egy igazi magyar férfi...”

E ponton kaján mosollyal utalhatunk vissza Pulyka Pál esetére, aki ugye megszöktette a fogadós feleségét és mindenki számára teljes döbbenetet okozott, hogy valaki egy levéltárossal szöki meg. De a mi levéltárosunk hibátlan ütemérzékkel pozicionálja magát „igazi magyar férfiként”, ennek kifejezéséhez pedig a zs-kategóriás szappanoperák monológjainak legmeredekebb fordulatait hívja segítségül: „Számomra nem munka, hogy másoknak segítsek, hanem... én ilyen vagyok.”

Megrendítő szavak, Jessie nem is száll vitába vele. Közli a levéltárossal, hogy amint meglátta őt, tudta, hogy ő ilyen, a jelleme felismerhető. A levéltáros egészen elolvad és más helyzetben talán már tolakodónak ható módon vonja bizalmába a nőt az alábbi szavakkal: „Szólítson Istvánnak.”

Innen csak egy lépés, hogy István – hívjuk így ezentúl – megbeszélje a nővel, hogy a levéltárral szemben levő parkolóház (!) negyedik (!) emeletén találkozzanak egy óra múlva, ahova magával viszi az iratok fénymásolatát, utána pedig: „elmehe-tünk kocsikázni. Budapest nagyon különleges város, majd meglátja.”

Képzhetjük ezek után milyen csalódás éri Jessie-t, amikor Istvánt nem találja a megbeszélthelyen, ellenben mindenféle neszek és motozás zaja árulja el számára, hogy valaki más várta őt. Mégpedig egy vékony férfi, aki „nem a levéltáros, hanem valaki, akit a levéltáros helyett küldtek”. Hogy honnan látszott, hogy épp helyette, és kik küldték, homály fedi. Ám Jessie palástolni tudja döbbenetét, és legyúri a vékony férfit.

A történet szálát innen nem gombolyítjuk tovább, akit érdekelnek Janson és Jessie további kalandjai, lapozza fel a regényt. Azt a szentenciát azonban még feltétlenül érdemesnek tartom idézni, amellyel Janson összefoglalja a fenti történések velejét, amikor a Bartók Béla úti Griff Szállóban, egy korábbi munkásszálláson találkozunk: „Nyilvánvaló volt, hogy a levéltáros pénzt kapott attól, aki az életükre tör.”⁵⁷ Teljes tehát a kör: a levéltáros megfelelő ígéretnek ellenében még a vonzó nő meghódításáról is letesz, pénz fejében kész odadobni a kíváncsi kutató életét.

Hogyan is foglalhatnánk össze jelen írás mondandóját? Nyilván roppant érdekes, hogy alig akad olyan alkotás, ahol a személyiség ábrázolása képes eltávolodni a csak a szakmájának élő, beszűkült, társaságba nem járó levéltáros képzetétől. Ilyen kivétel az általam hozott példák közül *A nemzet aranya*. Itt a levéltáros figuráját megjelenítő megszokott sablontól kellő distanciát mutató Abigail Chase színes karakter. Ám nehéz szabadulni a gyanútól, hogy az alkotók csak a könnyed kalandfilmek történetmesélési szabályait tartották szem előtt, amikor engedékenynek bizonyultak és a levéltáros hölgyet kiemelkedő szépségként jelenítették meg. Hiszen e filmtípus szinte megköveteli, hogy legyen benne egy gyönyörű nő, akivel a férfi főhős számtalan kalandon átesve szerelembe esik, ennek rendelhették alá Abigail ábrázolását.

Ám a többi példa esetében szinte egysíkú sablontömeggel találkozunk. A levéltáros általában legalább középkorú, de inkább idősebb, beszűkült gondolkodású, csak a szakmájának élő figura, akinek élete magányosan telik vagy elszürkült, tönkrement kapcsolatok mentén írható le. Jobb esetben hivatása rabja, rosszabb esetben olyan ember, aki tehetségével rosszul sáfárkodott, eltékozolt lehetőségek maradtak mögötte.

Mindamellettt sötét és veszélyes titkok őrzője, aki kényszerből vagy belső késztetésből hivatalos feladatai, előírt munkaköre mellett (sőt akár ellenében) okkult, vagy világuralomra törő szervezetekkel ápol kapcsolatot, elsődlegesen azokat szolgálja ki. Életét ennek fejében folyamatosan evilági vagy túlvilági erők fenyegetik, környezetében mindennapos az erőszak, a fenyegetés, a halál, adott esetben ő maga is kész más életére törni, de legalábbis kiszolgáltatni másokat. Egy-egy elem a legtöbb ábrázolásnál talán eltér e sablontól, de összességében mégis ezek a személyiségjegyek határozzák meg – nem is annyira elmosódó – kontúrokkal a filmbeli és regénybeli levéltárosok karakterét.

⁵⁷ Ludlum, Robert: Janson küldetése 108., 112.

Okkal tehetjük fel a kérdést, miért? Nyilván szerepet játszik ebben a levéltáros munka ismeretének hiányos volta, méginkább az, hogy levéltárossal vélhetően a legtöbben még a (forgatókönyv)írók sem találkoztak, főleg nem az olvasók, nézők. Tetézi ezt a regények, filmek világának azon alapkövetelménye, miszerint izgalmas, fordulatossá teszi a történetet. Így, ha meg is van az alapismeret, nyilvánvaló, hogy nem a hétköznapi iratrendezés, aktatologatás, ügyintézés kelti fel a néző figyelmét, hanem a levéltár mint a titkok kamrája képzetéből fakadó regényes elemek.

Megesik ez más szakmákkal is, említhető mindjárt a „rokon foglalkozás”, a könyvtáros. Igaz, a könyvtárosokról is lehet rengeteg sztereotip irodalmi és filmes mintát citálni, sőt olyat is, amely sajátos fordulattal élve a porosnak látszó munkája mögött elfojtott agresszivitást és erotikát sejtet. Ilyen a *Vadkanok*⁵⁸ című film könyvtáros kisasszonya, a Heather Stephens alakította Jill, aki a Jerry O’Connell által megformált főhőst, Michaelt, miután az felmegy a lakására, kikötözi, majd ő maga fekete bőr domina jelmezben ütlegeli, mondván, hogy nem tiszteli eléggé a könyveket.

Ámde egyfelől itt egy vígjátékról van szó, másfelől a könyvtár funkcióiról, a könyvtáros feladatairól (legalábbis egy részéről) többeknek van személyes tapasztalata. Hit, tévhit és valós tudás ötvözete tehát a levéltárosról alkotott képzet fundamentuma. Találó James George Frazer (1854–1941) nagyszerű, máig időtálló munkájának, *Az aranyágnak*⁵⁹ a hasonlata: „A gondolkodásnak eddig megtett útját úgy szemlélhetjük, hogy három különböző szálból szőtt szőnyeghez hasonlítjuk; ezek: a mágia fekete, a vallás vörös és a tudomány fehér szála. [...] Ha kezdetétől fogva vizsgálhatnánk a gondolkodás szövevényét, valószínűleg fekete és fehér szálakból, igaz és téves eszmékből összefonódó szőttesnek látnánk, amelyet még alig színez a vallás vörös fonala. De kövessük nyomon a szövevényt tovább, s észrevevesszük, hogy – bár még mindig futnak benne az összefonódó fekete és fehér szálak – a szőttes közepén, ahol a vallás a legmélyebben hatolt bele, sötétvörös szín foglal helyet, amely észrevétlenül világosabb árnyalatokat ölt, ahogyan a tudomány fehér szála egyre inkább beleszővődik.”⁶⁰

A levéltárosokról alkotott elképzelés szövedékét a fekete és vörös szín uralja, még akkor is, ha sokan ezt fehérnek vélik látni. A regény- és filmbeli levéltáros ily módon egy sztereotípiára foglya, amelynek szorításából, úgy fest, képtelen szabadulni. A fent idézett Ludlum-regény hősnője, Jessie ezt lakonikus egyszerűséggel fejezte ki a levéltáros azon felvetésére adott rövid válaszával, miszerint Budapest különleges város: „Maga különleges.”⁶¹

⁵⁸ Tomcats, 2001

⁵⁹ The Golden Bough, 1890

⁶⁰ Frazer, James George: *Az aranyág*. Bp., 2005.

⁶¹ Ludlum, Robert: Janson küldetése 107., 112.

Szakirodalom

- Aldred–Burr–Park, 2008 = Aldred, Tania–Burr, Gordon–Park, Eun: Crossing a Librarian with a Historian: The Image of Reel Archivists. *Archivaria*, 66. 2008. 57–93.
- Bantock, 2004 = Bantock, Nick. *Urgent: 2nd Class: Creating Curious Collage, Dubious Documents, and Other Art from Ephemera*. Vancouver, 2004.
- Borsa, 1987 = Borsa Iván: Gondolatok a levéltáros hivatástudatról. *Történész? Levéltáros? Történészlevéltáros! Levéltári Szemle*, 1987. 1. sz. 44–51.
- Bőőr, 1986 = Bőőr László: Levéltáros? Történész? Levéltáros! *Levéltári Szemle*, 1986. 4. sz. 44–46.
- Buckley, 2008 = Buckley, Karen: The Truth is in the Red Files’: An Overview of Archives in Popular Culture. *Archivaria*, 66. 2008. 95–123.
- Buzási, 1986 = Buzási János: Gondolatok a levéltáros egyesület jövőjéről. *Levéltári Szemle*, 1986. 1. sz. 42–46.
- Cox, 2006 = Cox, Richard J.: What Should the Fictional Archivist Look Like? *Reading Archives*, 2006. november 26.
- Eco, 2002 = Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Bp., 2002.
- Erdmann, 1986 = Erdmann Gyula: Levéltáros testületi szellem, szakmai tudat. *Levéltári Szemle*, 1986. 3. sz. 49–67.
- Gillis, 1979–1980 = Gillis, Peter: Of Plots, Secrets, Burrowers and Moles: Archives in Espionage Fiction. *Archivaria*, 9. (1979–1980). 3–13.;
- Kanyar, 1986 = Kanyar József: Gondolatok a magyar levéltárak jövőjéről. *Levéltári Szemle*, 1986. 4. sz. 40–43.
- Keen, 2003 = Keen, Suzanne: *Romances of the Archive in Contemporary British Fiction*. Toronto, 2003.
- Kujbusné, 2002 = Pistám, lelkem! In: *Thesaurus solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt*. Szerk.: Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen–Nyíregyháza, 2002.
- Lefkowitz, 1996 = Lefkowitz, Mary: *Not Out of Africa: How Afrocentrist Became an Excuse to Teach Myth as History*. New York, 1996.
- Lieb, 2008 = Lieb, Michael: Brotherhood of the Illuminati: Milton, Galileo, and the Poetics of Conspiracy. *Milton Studies*, 47. Pittsburgh, 2008. 54–95.
- Mihalik–Zarnócki, 2010 = „Vedd ezeket az iratokat...” Jubileumi kötet az ELTE levéltár szak alapításának hatvanadik évfordulójára. Szerk. Mihalik Béla–Zarnóczy Áron. Bp., 2010.
- Nenford, 1999 = Benford, Gregory: *Deep Time: How Humanity Communicates Across Millennia*. New York, 1999.
- Pintér, 1987 = Pintér Ilona: Szakmai műveltség – szakmai közélet. *Levéltári Szemle*, 1987. 1. sz. 55–57.

- Radics, 2011 = Radics Viktória: Furor historicus. *Litera*, 2011. július 16.
- Rogers, 2002 = Rogers, Shannon L.: „The Past is a Dream”: The Neo-Feudalism of Disraeli”. *Victorian Review*, 28. (2002) 65–95.
- Schmuland, 1999 = Schmuland, Arlene B.: The Archival Image in Fiction: An Analysis with an Annotated Bibliography. *American Archivist*, 62. 1999. 2. sz. 24–73.
- Somfai, 1987 = Somfai Balázs: Levéltároshivatás – levéltáros egyesület. *Levéltári Szemle*, 1987. 1. sz. 52–54.
- Takács, 2009 = Takács Tibor: Sancho Panzától az álmok palotájáig: néhány megjegyzés a levéltárról. *Levéltári Szemle* 2009. 2. sz. 61–68.
- Vitazáró, 1987 = Vita a levéltárosi hivatástudatról (vitazáró). *Levéltári Szemle*, 1987. 3. sz. 22–24.